

БРАТЧИНА НА РУСІ ЗА ДАНИМИ МАРКА ПОЛО

Братчина являє собою давньоруський обряд пиятики господарчого, суспільного та релігійного характеру. В книзі Марка Поло простежуються деякі елементи братчини за такими ознаками: приготування пива, організація компаній для пиятики, в наявності керівника бенкету тощо. Походження терміну «straviza» із книги Марка Поло від «здраниця» – заздороного тосту, який зустрічався на братчиних бенкетах.

Ключові слова: братчина, Марко Поло, бенкети, пиво, пиятика, староста, здраниця.

Братчина представляет собой древнерусский обряд попойки хозяйственного, общественного и религиозного характера. В книге Марка Поло прослеживаются некоторые элементы братчины по следующим признакам: приготовление пива, организация компаний для попойки, в наличии руководителя пира и т.д. Происхождение термина «straviza» из книги Марка Поло от «здраниця» – заздравного тоста, который встречался на братчинных пирах.

Ключевые слова: братчина, Марко Поло, пиры, пиво, пьянство, староста, здраниця.

Lushchay Y.W. Bratchina in Russia According to Marco Polo

Bratchina an ancient Russian ritual drinking of economic, social, and religious. In the book of Marco Polo bratchina traced some of the elements in the following ways: making beer, organizing companies for drinking, in the presence of the head of the banquet, etc. Origin of the term 'straviza' from the book of Marco Polo on 'zdravica' – toast, who met on bratchina feasts.

Keyword: bratchina, Marco Polo, feasts, beer, drinking, warden, toast.

Братчина представляє важливий елемент спільноти, яка ілюструє побутове, господарське й обрядове життя давньоруського населення, відгомони якої ще були відчутні в XIX-XX ст. Дослідженням братчини займалися чимало істориків, лінгвістів, етнографів, але назвемо лише основні праці. Велика увага братчинам приділяли О.Терещенко [1], О.Попов [2] і С.М.Соловйов [3]. У роботах Д.К.Зеленіна [4] і В.В.Седова [5] відзначається обрядова частина братчини. У В.А.Вороніна [6] простежується зв'язок медових братств із давньоруськими братчинами. І.Ждановим [7] і В.Я.Проппом [8] досліджувалася братчина, відображена в билинному епосі. В рамках своїх робіт І.Г.Прижовим [9], Б.О.Романовим [10], Б.А.Успенським [11], В.В.Долговим [12] та іншими розглядалися бенкети і братчини.

У XIX ст. основою знань про братчини служили письмові джерела, художня література і зібраний на той момент етнографічний матеріал. Вже в XX ст. до існуючих джерел були принесені додаткові дані завдяки археологічним, епіграфічним та деяким іншим поповненням. За майже два століття накопичилася деяка кількість інформації, до якої не було належним чином приділено уваги, не був проведений сукупний аналіз наявних відомостей. Однак, крім цього, дослідники пройшли повз відомостей Марка Поло з широкої редакції своєї книги. В якій, як передбачається, є інформація про давньоруську братчину. Метою статті є аналіз цих відомостей Марка Поло і зіставлення їх з іншими джерелами про братчинні бенкети.

Для початку треба дати пояснення щодо самого Марка Поло і його книги. Раніше дослідники вважали Марка Поло венеціанським мандрівником і купцем [13, с.18-27; 14, с.167; 15, р.107], але в останній час переважає думка, що він був дипломатом і послом в Персію, Китай та Індію перебуваючи на службі монгольського хана в 70-90-х рр. XIII ст. [16; 17, с.72-73] Цю думку змістовно розвинув О.Г.Юрченко. Він відзначив, що мандрівника цікавив маршрут на відміну від дипломата, для якого було головним виконання покладеної на нього дипломатичної місії, тому що маршрутом займалися інші люди. На підставі викладеного в книзі Марка Поло неможливо скласти маршрут мандрівок [18, с.10-12]. Він сам в своїй книзі пише, що виконував обов'язки посла [19, с.53-54].

Праця Марка Поло до нас дійшла у багатьох редакціях. Популярним варіантом серед дослідників був той, в якому глава про Русь займає невеликий обсяг (коротка редакція). Серед інших існує і той варіант (широка редакція), якому мало приділяли уваги. В цій редакції є більше інформації про соціально-побутове життя населення Русі [15, р.109]. Дуже довго дослідники користувалися першим варіантом. У Західній Європі спочатку поширеним було видання Г.Юла (переклад на англійську мову книги Марка Поло) [20], який неодноразово перевидавався. Та сама редакція книги Марка Поло була переведена і на російську мову І.П.Мінаєвим (у вступній статті цієї книги знаходиться коротка історіографія видань і перекладів книги Марка Поло до середини XX ст. [13, с.33-41]). Згодом в 1928 р. Л.Ф.Бенедетто видав книгу Марка Поло з широким текстом італійською мовою [21]. З цього видання у 1931 р. був зроблений А.Річчі переклад на англійську

мову [22]. В даній статті саме англійським виданням А.Річчі і користуємося.

Дослідниками було порушено багато питань навколо книги Марка Поло [23; 16; 18]. Але існує ще одне питання – звідки він міг одержати настільки значні відомості про Русь, якщо врахувати, що він на Русі не був, а тільки у її сусідів? Історики Дж.Г.Герріот і С.Мунд вважають, що Марко Поло міг отримати відомості як від своїх родичів, що їздили в район річки Волги, так і на основі своїх власних спогадів [24, р.309; 15, р.108-109]. Натомість Л.Бергрін впевнений, що можливими інформаторами були торговці і купці [25, с.373]. Однак додаткові відомості щодо Русі могли виходити і від того, хто побував на цій території.

Тепер перейдемо до розкриття мети даної статті. Насамперед почнемо з розгляду поняття «братчини». Термін «братчина» означає збори певної групи людей для чогось. Мета зборів не тільки бенкетування, але й вирішення деяких питань, які важливі для цієї групи [26, стб.305; 27, с.9]. Згодом братчини еволюціонували в різні братства (купецькі, ремісничі тощо). Обидва ці слова мають корінь «брат-». Термін «брат» в слов'янських мовах означає кровного родича і зводиться до індоевропейського «*bhrāter». В деяких мовах брат є не тільки кровним родичем, але й співучасником угруповання, братства (як в грецькому фратрія) [28, с.149-150; 29, с.58-63].

У розділі про Русь з книги Марка Поло є відомості про бенкети місцевого населення. Ці відомості являють собою короткий виклад дозвілля давньоруського народу, що проводить у «*постійних запоях*» [22, р.391]. На підставі інформації, що міститься в цій главі, можна припустити, що Марко Поло описує деякі елементи братчини. Далі наведемо докази цьому припущенню.

За ранній період існування братчини є мало відомостей, основні дані відносяться до пізнього часу. Інформація Марка Поло частково може допомогти в розкритті побутового життя населення, і зокрема, братчини. До часу Марка Поло існували два види колективного прийняття алкогольних напоїв населенням Русі: 1) бенкети: в цьому випадку пиятики здійснювалися за рахунок однієї людини. Класичним випадком є бенкет, влаштований Київським князем Володимиром Святославичем під 996 р. [30, с.125-126]; 2) братчина: пиятики здійснювалися за рахунок громади, коли кожна людина давала гроші або продукти на гулянку, тобто в складчину. Вперше в письмових джерелах братчина згадується в Іпатіївському літописі під 1159 р. [31, с.495]

Марко Поло повідомляє, що населення робить відмінне пиво, а також були люди, які тримали пиво для продажу [22, р.391]. Для XIII ст. час ще був привільним, так як згодом це було заборонено робити. Якщо податок з меду, хмелю, солоду стягувався на Русі з давніх часів (приблизно з XI ст.) [32, с.16-21]. То заборона на приготування і продаж населенням алкогольних напоїв фіксується в письмових джерелах з XV ст. (у Йосафата Барбаро і Амброджо Контаріні [33, с.158, 228-229; 32, с.31]). Однак обмовлялися випадки, коли можна було варити пиво та інші напої: для святкування чотирьох свят (для кожного регіону вони могли бути різними), для відправлення сімейних обрядів – весіль, поминок, хрестин і т.ін. [2, с.25-27, 34-35].

Можливість варіння пива на братчинах була лише на певні свята, головними з яких були михайлівщина (8 листопада) і нікольщина (6 грудня) [1, с.150; 11, с.49]. Пиво було атрибутом землеробської братчини нарівні з кашею. Приготування кануну або братчини означало варіння пива [34, с.17; 4, с.133]. Дати цих свят узгоджуються з даними Марка Поло про холодну погоду, яка могла бути вже в листопаді в Північній частині Русі, а не тільки в грудні. Однак холодна погода відзначалася і в прикордонних регіонах Русі з Ордою і на самій монгольській території – у Іоанна Платона Карпіні в 40-х рр. XIII ст. [35, с. 58-59, 73] і у Шереф-ад-Діна Алі Йезді на початку зими 1388 р. [36, с.156].

Згідно Марку Поло, на пиятики збиралося 30, 40, і навіть 50 чоловік. Настільки значна кількість людей в одній компанії можливо пов'язано з тим, що вони збиралися на якийсь важливий для них захід з подальшою випивкою. Причому збиралися, як зазначено, в компанії чоловіків і жінок, і в ці компанії могли допускатися цілими сім'ями разом з дітьми. Марко Поло говорить і про дворян і магнатів, які також збиралися в компанії [22, р.391]. Таким заходом могла бути і братчина.

Про пристрасті до випивки і пиятики на Русі, про яку говорить Марко Поло, свідчать як писемні джерела, так і художня література. У «Слові якогось Христолюбця» згадуються пиятики на Русі, які ставилися ревнителем християнської віри до «бісівських» [37, с.374-375]. У «Стоглаві» часів царя Івана Грізного наголошується, що «*пити подобаєт не во п'янство, но в веселиє*» [38, с.262]. А також за здоров'я можна було пити, якщо перебував у скорботі, при хворобах і недугах тощо. Існувало покарання господареві, якщо той безглуздо, будучи п'яним, побив свого слугу (Ст.62 «Руської Правди» широкої редакції за Троїцьким I списком) [39, с.115]. Було покарання і за вбивство або бійку під час бенкету (Ст.6 тієї ж редакції «Руської Правди») [39, с.109].

Однак не тільки миряни пиячили, а й священики. У згаданому «Стоглаві» говориться про

пияцтво серед попів і дияконів [38, с.245]. Було суворо заборонено впиватися хмільними напоями, так як *«зане же п'янство питие не токмо священническому или иноческому отречено бысть, но и простым»* [38, с.299]. Ця проблема давня, ще в церковному «Статуті князя Ярослава Володимировича» (перша половина XI ст.) мається припис про це: § 33 *«Аще поп или чернець упьются без времени, епископу в вине»* (Східно-руська редакція, коротка група) [39, с.262]; § 45 *«Аще поп или чернець или черниция упиется без времени, митрополиту в вине»* (Східно-руська редакція, широка група) [39, с.270].

Є велика кількість прислів'їв (зі списку XVII ст.), в яких йде мова про пиво, пияцтво, бенкети, похмілля тощо:

А) асоціації пива з пияцтвом (це на думку С.В. Фролова, з якою ми згодні [40, с.204]): *«А пью квас, а когда вижу пиво не пройду его мимо», «Алчен в кухарне, жаден в пивоварне, а наг, бос в мыльне»* [41, с.75, 76];

Б) пияцтво: *«Добре детинка да лиха хмелинка», «Пить до дна не видать добра», «Родился мал, а умер пьян», «То не спасение, что пьян в воскресение», «Выпили пиво на масленицу, а похмелье было на радуницу»* [41, с.94, 134, 136, 197, 212];

В) жіноче пияцтво: *«Пьяная баба свиньям приваба», «Звалася баба княгинею за пустою братиною», «Бредет Татьяна, не добре пьяна», «Наша Татьяна и с воды пьяна»* [41, с.80, 107, 175, 189].

У «Повісті про Горе-Злочастіє» молодій людині батьки говорили не ходити на бенкети і братчини, тобто на гулянки. Однак автор «Повісті» змальовує його моральне падіння, пропиваючи все, що мав у царських шинках [42, с.7-13]. Словесна формула *«бенкети і братчини»* відома за численими грамотами (рання з яких датується 1467-1474 рр. [43, с.261-262]). Протилежної думки був І.Г.Прижов, який стверджував, що *«пияцтва в домосковській Русі не було»* [32, с.8]. В дійсності про масштаби пияцтва в Стародавній Русі неможливо говорити, але свідчення джерел прямо вказують на те, що таке згубне явище було і в давні часи. Більше інформації на цей рахунок є по відношенню до пізнього періоду в Російській імперії в XIX – на початку XX ст. [44; 45; 46; 47]

Згідно з Марко Поло, кожна бенкетна компанія вибирала собі *«короля або керівника»* і фіксувала правила. У книзі наводиться приклад одного з правил: *«якщо хтось вимовляє неналежне слово, або якимось порушує правила, він повинен бути покараний обраним компанією королем»* [22, р.391]. Ця інформація узгоджується із звичаєм братчини – обранням старости для керівництва бенкетом, у якого також було у функціях збирання плати за участь у братчинних бенкетах і управління процесом приготування пива для братчини [3, с.109; 48, с.322; 49, с.256]. Таку традицію добре ілюструє билина про Василя Буслаєвича (XVII ст.). У тій билині згадується староста Вікула, який був мисливцем до збору солоду і варіння братчини [50, с. 7, 126, 127]. У різних варіантах билини зустрічаються й інші старости – Микола Зіновійович, Фома Родіонович тощо [34, с.11; 7, с.205; 8, с.452].

Щодо бенкету взагалі, мається рання звітка про староств на бенкеті в Ізборнику 1076 р. В ізборниковім повчанні «Про мед» описується як себе вести на бенкеті. Там, зокрема, вказується, що якщо вибрали тебе старійшиною на бенкеті, то не звеличуйся над іншими [51, с.403-404]. На думку В.В.Долгова, старійшина – це своєрідне *«глава столу», «тамада»* [12, с.100]. Але цілком синонімічний назві *«бенкетний староста»*. У Псковській судній грамоті (XV ст.) у статті №34 перераховуються *«бенкетний староста»* і *«государ бенкетний»* [52, с.40], наділені судовими функціями всередині громади під час бенкетів і братчин [2, с.31-34] (можна порівняти там же під статтями №80 та 113 правові можливості громади під час цих бенкетувань [52, с.44, 47]). Під *«государем»* деякими дослідниками грамоти розумівся *«господар», «домовласник»* [53, с.4; 54, с.308], тобто господар місця, де проводилися бенкети і братчини. Якщо виходити з тексту Марка Поло, то виходить, що насправді інформатором венеціанця під «королем і керівником» малися на увазі «государ і староста».

Крім вище згаданих елементів братчини, треба згадати і про «здравицю», яка теж була важливим обрядовим дійством на братчинних бенкетах і згадується в книзі Марко Поло. Термін «здравиця» в середньовічних західноєвропейських джерелах зустрічається досить рідко. Істориками не зверталось належної уваги на дане слово і тому дуже мало дослідницьких робіт, де б розглядалося і аналізувалося цей термін. Постараємося узагальнити і проаналізувати наявні відомості про нього.

На початку зупинимося на короткому розгляді самого слова і його використання в слов'янських мовах. Слово має корінь «здрав-» і закінчення «-іца». Походить від терміна «здравіє» (здоров'є). Корінь «zdrav-», згідно П.Скоку, є загальнослов'янським, балто-слов'янським словом [55, с.646]. У церковнослов'янській мові існував термін «здравиця» – застаріле позначення заздорового кубка

(випивати наповнений кубок за здоров'я когось), тост за здоров'я. Пити здравицю – пити за здоров'я. А також вітати, вимовляти здравицю (слова побажання здоров'я) на честь кого-небудь [56, с.244; 57, с.199; 26, стб.1684-1686; 58, с.367]. Те ж слово існує в сербохорватській, словенській, болгарській та інших слов'янських мовах [55, с.646; 59, с.582-583; 60, с.148].

Здравицю пили за допомогою братини – великої мідної або дерев'яної посудини, а також ковша для пиття пива по колу. Цей вид посуду ще довгий час слугував для обрядових дій з пивом [61, с.157-158; 62, с.321-322, 326]. Такий обрядовий предмет у кількості 9 дерев'яних ковшів було знайдено в 1953 р. на Новгородському язичницькому святилищі [63, с.111; 5, с.139-140].

У вигляді «straviza» зустрічається у Марка Поло в зв'язку з викладенням звичаїв давньоруського населення. Судячи з його розповіді, «straviza» – це назва пиятик і бенкетів, чинені в таверні населенням [22, р.391]. Деякі дослідники пов'язують даний термін зі словом «zdravica» (здравиця) [64, р.520; 65, р.426; 66, р.567]. Марко Поло говорить, що «запої вони називають straviza» [22, р.391]. Тут присутнє спотворення інформації, яка, можливо, була отримана безпосередньо від інформатора або незрозуміла самим Марко Поло. Їм було прийнято за весь процес бенкету окрема його деталь.

Наступного разу слово зустрічається у Амброджо Контаріні (друга половина XV ст.) у вигляді «sdraviza». Цей термін згадується при розповіді про бенкет у грузинського царя Баграта, на якому був Контаріні [67, с.159]. За припущенням А.С.Щекіна, дане слово було почуте Контаріні від російського посла Марка, який також був на бенкеті [68, с.92]. У такій же формі термін фігурує в оповіданні (на італійській мові) про правителя герцеговінського краю Влатко Косача (1487 р.), де йдеться про побажання йому здоров'я [69, с.169].

Отже, деякі елементи братчини в описуваному звичаї з книги Марко Поло присутні як явно, так і в сукупності всіх деталей викладеного звичаю венеціанцем. Особливо виділяється інформація про керівників бенкету, що дає можливість стверджувати про очевидне співвідношення цього елемента з традиціями бенкетів і братчин.

Сукупність деталей (керівник бенкету, здравиця, варіння пива, збори в компанії) може наштотувати на думку, що Марко Поло описав, хоч і не скрізь вірно, давньоруську братчину. Можливий подальший аналіз відомостей Марка Поло про Русь, що доповнюють наявні джерела про торговельно-господарське, побутове та обрядове життя давньоруського населення.

ДОДАТОК

Уривок з глави «Тут розповідається про велику область Росія та її жителів» книги Марка Поло (переклад зроблений з англійського видання) [22, р.391]:

«Зараз ми розповімо вам про звичай, який є у них. Вони роблять чудове вино з медом і *panic* («*panic*» – італійське просо. – Ю.Л.), яке називається пивом (*А.Річчі залишив без перекладу слово «cervisia», однак в перекладі з латинської воно означає хлібний квас, брага або пиво [70, с.175]; було вставлено варіант близький за змістом. – Ю.Л.*), або елем; у них бувають великі запої від цього, як ви почувете. Вони часто збираються в компанії чоловіків і жінок, особливо дворяни та магнати, 30, 40 або навіть 50 чоловік разом, чоловіки з дружинами і діти з ними. Кожна компанія вибирає короля або керівника, і фіксує правила, як, наприклад, що якщо хтось вимовляє неналежне слово, або якимось порушує правила, він повинен бути покараний обраним компанією королем. Зараз є певні люди, як наші господарі, які тримають пиво на продаж. Компанії йдуть в ці таверни, і весь день може пройти за питвом. Ці запої вони називають *straviza* (*дивися вище пояснення цього слова. – Ю.Л.*). Увечері трактирники складають рахунок за випите пиво, і кожна людина платить свою частку, і також його дружина і діти, якщо вони присутні. На цих *straviza* або запоях буває, що вони беруть гроші в кредит, віддаючи своїх дітей в якості застави іноземним купцям з Хазарії (*на думку С Мунда це Кримський півострів [15, р.117]. – Ю.Л.*) або Солдайї (*нинішнє місто Судах. – Ю.Л.*), або з інших сусідніх земель: вони витрачають свої гроші на питво, і так продають власних дітей (*ивидіше за все тут присутнє перебільшення, одне з тих анекдотичних випадків, які є в книзі. – Ю. Л.*)».

ЛІТЕРАТУРА

1. Терещенко А. Быт русского народа / А.Терещенко. – СПб., 1848. – Ч.V. – 183 с.
2. Попов А. Пирьы и братчины / А.Попов // Архив историко-юридических сведений, относящихся до России. – М., 1854. – Кн.2. Половина вторая. – С.19-41.
3. Соловьев С.М. Братчины / С.М.Соловьев // Русская беседа. – 1856. – Т.IV. – С.108-117.
4. Зеленин Д.К. Древне-русская братчина, как обрядовый праздник сбора урожая / Д.К.Зеленин // Сборник статей в честь академика А.И.Соболевского. – Л., 1928. – Т.101. – №3. – С.130-136.
5. Седов В.В. Языческая братчина в древнем Новгороде / В.В.Седов // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – М., 1956. – Т.65. – С.138-141.
6. Варонін В.А. Мядовыя брацтвы ў Вялікім Княстве Літоўскім: Паходжанне, эвалюцыя, уплывы / В.А.Варонін // Російские и славянские исследования: Научный сборник. – Мн., 2011. – Вып.6. – С.6-65.

7. Жданов И. Русский былевой эпос: Исследования и материалы / И. Жданов. – СПб., 1895. – 641 с.
8. Пропп В. Я. Русский героический эпос / В. Я. Пропп. – М., 1999. – 640 с.
9. Прыжов И. Г. История кабаков в России в связи с историей русского народа / И. Г. Прыжов. – СПб.-М., 1868. – 320 с.
10. Романов Б. А. Люди и нравы Древней Руси: Историко-бытовые очерки XI-XIII вв. / Б.А.Романов. – М.-Л., 1966. – 240 с.
11. Успенский Б.А. Филологические разыскания в области славянских древностей (Реликты язычества в восточнославянском культе Николая Мирликийского) / Б.А.Успенский. – М., 1982. – 246 с.
12. Долгов В.В. Быт и нравы Древней Руси / В.В.Долгов. – М., 2007. – 512 с.
13. Магидович И.П. Вступительная статья / И.П.Магидович // Книга Марко Поло. – М., 1955. – С.3-41.
14. Перхавко В.Б. Пушнина в древнерусском товарообмене (IX-XIII вв.) / В.Б.Перхавко // Отечественная история. – 1999. – №5. – С. 164-174.
15. Mund S. Travel Accounts as Early Sources of Knowledge about Russia in Medieval Western Europe from the mid-Thirteenth to the early Fifteenth Centuries / S. Mund // The Medieval History Journal. – 2002. – Vol. 5, 1. – P. 103-120.
16. Климанов Л.Г. От Венеции до Ханбалыка: Следы Марко Поло на Шелковом пути / Л.Г.Климанов // Сугдейский сборник. – К.-Судак, 2005. – Т. II. – С.145-154.
17. Дреж Ж.-П. Марко Поло и Шелковый путь / Ж.-П.Дреж. – М., 2006. – 192 с.
18. Юрченко А. Г. Книга Марко Поло: записки путешественника или имперская космография / А.Г.Юрченко. – СПб., 2007. – 864 с.
19. Книга Марко Поло / Марко Поло; Под ред. И.П.Магидовича. – М., 1955. – 376 с.
20. The Book of Ser Marco Polo / Marco Polo; Translation of H. Yule. – London, 1903. – Vol. II. – 662 p.
21. Marco Polo. Il Milione / Marco Polo; A cura di L. F. Benedetto. – Firenze, 1928. – 281 p.
22. The travels of Marco Polo / Marco Polo; Translation of A. Ricci. – London, 1931. – 439 p.
23. Wood F. Did Marco Polo go to China? / F.Wood. – Colorado, 1996. – 188 p.
24. Herriott J.H. Folklore from Marco Polo: Russia / J. H. Herriott // California Folklore Quarterly. – 1944. – Vol.3. №4. – P.309-317.
25. Бергрин Л. Марко Поло. От Венеции до Ксанаду / Л. Бергрин. – М., 2011. – 476 с.
26. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / В.Даль; Под ред. И.А.Бодуэна-де-Куртенэ. – СПб.-М., 1903. – Т.1. – 877 с.
27. Этимологический словарь славянских языков / Под ред. О.Н.Трубачева. – М., 1976. – Вып.3. – 199 с.
28. Бенвенист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов / Э.Бенвенист. – М., 1995. – 456 с.
29. Трубачев О.Н. История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя / О.Н.Трубачев. – М., 1959. – 212 с.
30. Полное собрание русских летописей. – Л., 1926. – Т.1. Лаврентьевская летопись. – Вып.1. Повесть временных лет. – 151 с.
31. Полное собрание русских летописей. – СПб., 1908. – Т.II. Ипатьевская летопись. – 573 с.
32. Прыжов И.Г. История кабаков в России / И.Г.Прыжов. – СПб., 2009. – 320 с.
33. Барбаро и Контарини о России: К истории итало-русских связей в XV в. / Й.Барбаро, А.Контарини; Пер. Е.Ч.Скржинской. – Л., 1971. – 276 с.
34. Песни собранные П.В.Киреевским / П.В.Киреевский. – М., 1863. – Вып.5. – 252 с.
35. Путешествия в Восточные страны ПIANO Карпини и Рубрука / И.Пiano Карпини, Г.Рубрук; Под ред. Н.П.Шастиной. – М., 1957. – 270 с.
36. Сборник материалов относящихся к истории Золотой орды / Собр. В.Г.Тизенгаузен. – М.-Л., 1941. – Т.II. – 308 с.
37. Аничков Е.В. Язычество и Древняя Русь / Е.В.Аничков. – СПб., 1914. – 424 с.
38. Стоглав / Издание Д.Е.Кожанчикова. – СПб., 1863. – 312 с.
39. Памятники русского права / Под ред. С.В.Юшкова. – М., 1952. – Вып.1. Памятники права Киевского государства X-XII вв. – 288 с.
40. Фролов С.В. «Стих-старина» за монастырским «пивом» / С.В.Фролов // Труды Отдела древнерусской литературы. – СПб., 1993. – Т.48. – С.196-204.
41. Симони П. Старинные сборники русских пословиц, поговорок, загадок и проч. XVII-XIX столетий / П.Симони. – СПб., 1899. – Вып.1. – 216 с.
42. Повесть о Горе-Злочастии / Подг. Д. С. Лихачева и Е. И. Ванеева. – Л., 1984. – 111 с.
43. Акты социально-экономической истории Северо-Восточной Руси конца XIV – начала XVI в. / Отв. ред. Б.Д.Греков. – М., 1952. – Т.1. – 804 с.
44. Тульцева Л.А. Религиозные верования и обряды русских крестьян на рубеже XIX и XX веков (по материалам среднерусской полосы) / Л.А.Тульцева // Советская этнография. – 1978. – №3. – С.31-46.
45. Андреева Т.Б. Пиво в обрядах и обычаях северорусских крестьян в XIX в. / Т.Б.Андреева // Этнографическое обозрение. – 2004. – №1. – С.77-88.
46. Занозина Е.А. Государственно-правовое регулирование питейной деятельности в России с IX по XX вв. (историко-правовой аспект) / Е. А. Занозина; Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. – Специальность. 12.00.01. – Теория и история права и государства; история

- учений о праве и государстве. – СПб., 2008. – 22 с.
47. Трошина Т.И. Народное пьянство на европейском севере России (конец XIX – начало XX вв.) / Т.И.Трошина // Новый исторический вестник. – 2011. – №2 (28). – С.19-29.
 48. Смирнов Ю.И., Смолицкий В.Г. Новгород и русская эпическая традиция / Ю.И.Смирнов, В.Г.Смолицкий // Новгородские былины. – М., 1978. – С.314-335.
 49. Терновская О.А., Толстой Н.И. Братчина / О.А.Терновская, Н.И.Толстой // Славянские древности: Этнолингвистический словарь. – М., 1995. – Т.1. – С.256-257.
 50. Новгородские былины / Подг. Ю.И.Смирновым и В.Г.Смолицким. – М., 1978. – 456 с.
 51. Изборник 1076 года / Под ред. С. И. Коткова. – М., 1965. – 1091 с.
 52. Алексеев Ю.Г. Псковская судная грамота: Текст. Комментарий. Исследование / Ю. Г. Алексеев. – Псков, 1997. – 148 с.
 53. Мурзакевич Н. Пояснительный словарь / Н.Мурзакевич // Псковская судная грамота. – Одесса, 1868. – С.4-12.
 54. Памятники русского права / Под ред. С.В.Юшкова. – М., 1953. – Вып.2. Памятники права феодально-раздробленной Руси XII-XV вв. – 442 с.
 55. Skok P. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika / P. Skok. – Zagreb, 1973. – Кн. 3. – 692 с.
 56. Словарь древнего славянского языка составленный по Остромирову евангелию / Сост. А.В.Старчевский. – СПб., 1899. – 948 с.
 57. Дьяченко Г. Полный церковно-славянский словарь: Репринт 1900 г. / Г. Дьяченко. – М., 1993. – 1159 с.
 58. Словарь русского языка XI-XVII вв. / Глав. ред. С.Г.Бархударов. – М., 1978. – Вып.5. – 392 с.
 59. Slovník slovenského jazyka / Ved. red. Š. Peciar. – Bratislava, 1965. – D.V. – 848 s.
 60. Речник на Българский язык / Събр. Н.Геров. – Пловдив, 1897. – Ч. II. – 448 с.
 61. Словарь русских народных говоров / Глав. ред. Ф.П.Филин. – Л., 1968. – Вып. 3. – 360 с.
 62. Словарь русского языка XI-XVII вв. / Глав. ред. С.Г.Бархударов. – М., 1975. – Вып.1. – 372 с.
 63. Арциховский А.В. Раскопки 1953 г. в Новгороде / А.В.Арциховский // Вопросы истории. – 1954. – №3. – С.106-113.
 64. Pasquali G. Textkritik by Paul Maas / G. Pasquali // Gnomon. – 1929. – Bd. 5. № 9. – P. 498-521.
 65. Maenchen-Helfen O. The world of the Huns: studies in their history and culture / O. Maenchen-Helfen. – London, 1973. – 630 p.
 66. Mund S. Constitution et diffusion d'un savoir occidental sur le monde «russe» au Moyen Age (fin Xe-milieu Xve siecle) / S. Mund // Le Moyen Age. – 2004. – Т. CX. – Vol.3-4. – P.539-593.
 67. Контарини А. Путешествие / А. Контарини // Библиотека иностранных писателей о России. – СПб., 1836. – Т.1. – 192 с.
 68. Щекин А.С. Русская лексика в составе сочинений о России иностранных ученых и путешественников XV-XVI веков: Проблемы лексикографического описания / А.С.Щекин // Русское слово в историческом развитии (XIV-XIX). – СПб., 2009. – Вып.4. Материалы секции «Историческая лексикология и лексикография» XXXVII Международной филологической конференции. 11-15 марта 2008 г. – С.90-96.
 69. Тошић Ђ. Фрагменти из живота херцега Влатка Косаче / Ђ. Тошић // Историјски часопис. – 2008. – Књ. LVI (56). – С.153-172.
 70. Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь / И. Х. Дворецкий. – М., 1976. – 1096 с.